

MACIEJ CESARZ

Uniwersytet Wrocławski

Elementy tradycji ustaszowskiej i ich znaczenie w procesie kształtowania się chorwackiej tożsamości narodowej po rozpadzie Socjalistycznej Federalnej Republiki Jugosławii

1. Wstęp

Pomimo upływu ponad 60 lat od upadku Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH) wśród historyków nadal brak zgody co do ostatecznej interpretacji ustaszowskiego reżimu Ante Pavelicia. Kontrowersje dotyczą nie tylko liczby osób, które zginęły w obozie koncentracyjnym w Jasenovacu, postawy arcybiskupa Alojzego Stepinaca i kurii papieskiej wobec ustaszowskich zbrodni i wymuszonych konwersji Serbów na katolicyzm czy miejsca ukrycia zdeponowanych przez rząd Ante Pavelicia rezerw złota. Współcześnie równie istotna wydaje się kwestia, czy i ewentualnie w jakim stopniu NDH stanowiło ucieleśnienie dążeń wolnościowych wszystkich Chorwatów, jak swego czasu sugerował prezydent Franjo Tuđman¹. Pomimo sporów powszechnie akceptowany jest pogląd, że chorwacka wersja faszyzmu wyrosła na gruncie nierozwiązanych problemów etnicznych, nawarstwiających się w czasach panowania Austro-Węgier i dominacji serbsko-jugosłowiańskiej, ugruntowanej po zakończeniu I wojny światowej. Dążenia emancypacyjne, których rezultatem było powołanie NDH (za aprobatą Włoch i Niemiec), nie były inspirowane republikańską tradycją Raguzy (Republiki Dubrownickiej) czy wspomnieniem autonomicznego statusu gwarantowanego

¹ Z. Stipetić, *Je li vrijeme da se ustaški logor Jasenovac, u me istine, oslobodi i mitova i laži*, „Gloбус” (Zagreb), 23.04.1999, s. 87; *Uprava Spomen parka Jasenovac mora sačiniti pojednačni popis stradalih*, „Novi list”, 3.05.2005; *Zagrebački nadbiskup fasciniran osnivanjem hrvatske države*, „Novi list”, 5.03.2002; L. Tomičić, *Tajna o ustaškom zlatu u arhivima Crkve*, „Novi list”, 15.05.2005; cyt. za: S.P. Ramet, *The NDH — an Introduction*, [w:] „Totalitarian Movements and Political Religions”, Vol. 7, No. 4, 399–408, grudzień 2006, s. 400 i 407.

niegdyś przez Habsburgów, lecz przede wszystkim sprzeciwem względem idei jugosławizmu, niezmiennie utożsamianej z dominacją Serbów².

Niezależne Państwo Chorwackie (*Nezavisna Država Hrvatska*) wspierane przez nazistów i rząd faszystowskich Włoch funkcjonowało zaledwie 4 lata. W okresie, który upłynął od jego proklamacji (10 kwietnia 1941 roku) do zdobycia przez komunistycznych partyzantów Zagrzebia (8 maja 1945 roku), pozostający u władzy ustasze prowadzili brutalną politykę zmierzającą do ustanowienia homogenicznego państwa poprzez eksterminację i wysiedlenia ludności serbskiej, romskiej i żydowskiej, przyczyniając się do unicestwienia ponad 600 tysięcy osób zamieszkałych w granicach NDH. Podstawą i oficjalną doktryną państwa była opracowana przez Ante Pavelicia ideologia bazująca na starych, antyjugosłowiańskich i antyserbskich uprzedzeniach, nazistowskich teoriach o wyższości rasowej „aryjskich Chorwatów” i katolickiej tradycji. Nowa koncepcja *hrvatstva* podkreślała głównie zachodnioeuropejskie korzenie, wykluczając tym samym prawosławie jako dziedzictwo obcego mentalnie Wschodu, przy akceptacji islamskiej ludności zamieszkałej w Bośni, określanej mianem „Chorwatów wyznania muzułmańskiego”³. Rasistowskie teorie Pavelicia miały umocnić słabo wyklarowaną tożsamość mieszkańców nowego, narodowego państwa chorwackiego poprzez mobilizację przeciwko wspólnemu wrogowi, z którym utożsamiano najczęściej azjatyckiego, prymitywnego *Serba-czetnika* lub *Serba-komunistę*, będącego rzecznikiem zniechęconej przez ustaszy Jugosławii⁴.

Współczesna Chorwacja, pozostając państwem młodym i w procesie demokracji, nie uwolniła się ostatecznie od duchów przeszłości i nie uporała z oceną wydarzeń z lat 40. Pomimo energicznych starań władz, ukierunkowanych na członkostwo w UE, historyczny konflikt pomiędzy ustaszami i czetnikami jest nadal obecny w życiu politycznym kraju i w kulturze masowej; nie pozwalają o nim zapomnieć kolejne rocznice pamiętnych wydarzeń z okresu II wojny światowej, debaty parlamentarne i nagłówki gazet⁵. Niniejszy artykuł stanowi próbę podsumowania obecnego stanu dyskusji na ten temat.

² Warto wspomnieć, że dominację Serbów w pierwszej Jugosławii sankcjonowała uchwalona w 1921 roku konstytucja i skład rządu, np. spośród 24 rządów funkcjonujących w latach 1918–1929, tj. w epoce demokracji parlamentarnej, tylko jeden był kierowany przez nieserbkiego premiera, a wśród 165 generałów armii jugosłowiańskiej w 1938 roku było zaledwie 2 Chorwatów i 2 Słoweńców. W.S. Vucinich, *Interwar Yugoslavia*, [w:] *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, red. W.S. Vucinich, Berkely 1969, s. 10–11; cyt. za: B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Kraków 2005, s. 168.

³ S.P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Washington 2006, s. 119.

⁴ Por. M. Cesarz, *Doktryna rasowa Niezależnego Państwa Chorwackiego (1941–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XXXII, Wrocław 2010, s. 291–305.

⁵ Por. np. Ch. Hedges, *Fascists Reborn as Croatia’s Founding Fathers*, „New York Times”, 12.04.1997; A.M. Rosenthal, *On My Mind; Back From the Grave*, „New York Times”, 15.04.1997.

2. Tło historyczne przemian tożsamości narodowej Chorwatów

Militarny sukces państw osi na Bałkanach umożliwił powołanie w 1941 roku Niezależnego Państwa Chorwackiego, przy czym szumna nazwa w żadnej mierze nie oddawała istoty rzeczy: nowo powołana struktura pozostawała tworem satelickim, uzależnionym od Włoch i Niemiec i wciąż multietnicznym, w którym Chorwaci stanowili zaledwie połowę populacji⁶. Powierzenie rządów zwolennikom Pavelicia było równoznaczne z dopuszczeniem do władzy ruchu o peryferyjnym statusie politycznym, z którego realizowanymi za pomocą terrorystycznych metod ekstremistycznymi ideami bynajmniej nie utożsamiała się większość mieszkańców NDH. Jednak ustasze umiejętnie wygrywali tłumiony od dawna chorwacki nacjonalizm, sprzęgając go z ideą zunifikowanego, czystego rasowo i potężnego (obejmującego wszak Bośnię i Hercegowinę) państwa chorwackiego. Upadek państw Osi zakończył byt NDH, nie wygaszając jednak głęboko zakorzenionych konfliktów etnicznych, które uległy „zamrożeniu” na kolejne 50 lat, a które przypadały na okres funkcjonowania Chorwacji w ramach Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii (SFRJ)⁷.

Od zakończenia II wojny światowej aż do lat 90. SFRJ funkcjonowała na arenie międzynarodowej jako jeden podmiot prawa międzynarodowego. Podejmowano wówczas konsekwentnie próby unifikacji tego zróżnicowanego etnicznie kraju, realizując sztuczny proces kreowania obywatelstwa na poziomie federalnym, tj. powołania narodu Jugosłowian i jego mobilizacji wokół schizmatycznej ideologii titoizmu. Jednym z elementów tego procesu była specyficzna, pozostająca w służbie oficjalnej doktryny państwowej historiografia propagująca „obojnaczą” wizję krwawych wydarzeń z okresu II wojny światowej. Umieściawiała ona po jednej stronie bohaterski, multietniczny ruch partyzancki pod przewodnictwem Josipa Broza-Tity, wspierany przez niemal całe jugosłowiańskie

⁶ Populacja NDH w 1941 roku obejmowała 6 milionów osób, w tym 3 mln Chorwatów, 2 mln Serbów, 600–800 tys. bośniackich muzułmanów, 140 tys. Niemców, 70 tys. Węgrów, 35 tys. Żydów i 150 tys. osób innych narodowości (głównie Romów, Słowaków, Słoweńców i Ukraińców). Na przestrzeni kilku lat istnienia NDH życie straciło co najmniej 300 tys. Serbów, 250 tys. Chorwatów i 28 tys. Żydów. Te dane różnią się znacznie w zależności od źródła. Por. L. Hory, M. Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945*, Stuttgart 1964, s. 69; H. Sundhassen, *der Ustasche-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems*, „Österreichische Osthefte” 1995, t. 37, nr 2, s. 500; *Contemporary Yugoslavia*..., s. 78.

⁷ Już w 1943 r. powołano Demokratyczną Federacyjną Jugosławię, której nazwę w 1946 r. zmieniono na Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii. Na podstawie konstytucji z 1963 r. przyjęto nazwę Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii (przez mieszkańców nazywaną niekiedy „drugą Jugosławią” — pierwszą określano Królestwo Jugosławii z okresu międzywojennego). Na temat zmian ustrojowych w Jugosławii por. A. Koryn, *Kwestia federacji na Bałkanach po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 2; E. Mizierski, *Jugosłowiański system przedstawicielski 1918–1990*, Toruń 1999.

społeczeństwo, po drugiej zaś okrutnych niemieckich i włoskich okupantów, popieranym przez nieliczną grupę kolaborantów⁸. Ten założycielski mit „braterstwa i jedności” został zatwierdzony w formie naczelnej zasady konstytucyjnej i jako taki legitymizował powołanie socjalistycznej republiki związkowej oraz jej systemu politycznego i społecznego⁹. Ostatecznie upadł on pod naporem licznych nacjonalizmów wraz z dezintegracją Jugosławii.

Śmierć głównego orędownika komunizmu jugosłowiańskiego w 1980 roku przypieczętowała rozpad federacji, którego zapowiedzią były liczne konflikty wewnętrzne (często na tle etnicznym)¹⁰. W wyniku gwałtownej transformacji na gruzach SFRJ powstało wiele nowych państw, co doprowadziło do istotnych przemian w świadomości zamieszkujących je narodów, wymuszając ponowne zdefiniowanie ich tożsamości zaledwie w ciągu jednej dekady. „Stare” tradycje i symbole kojarzone z ideą jugoslawizmu zostały „zdemontowane” i zastąpione nowymi, odwołującymi się do wartości kultywowanych w granicach nowych państw bałkańskich, przy czym proces ten nie jest jeszcze w pełni zakończony¹¹.

W przypadku Chorwacji nawiązania do tradycji sprzed komunistycznej Jugosławii łączyły się nierzadko z zarzutami odrodzenia ideologii ustaszowskiej (neofaszystowskiej), dla której pożywkę stanowiły odżywające w toku licznych wojen jugosłowiańskich etniczne konflikty i kultywowany w środowiskach prawicowych, wymierzony głównie przeciwko Serbom, nacjonalizm. Należy wspomnieć, że rząd Tity, w imię kreowanej *in vitro* jedności narodowej nie przeprowadził procesu „deustaszycacji” (denazyfikacji). Abstrahując od masakry w Bleiburgu, nie podjęto działań przeciwko Chorwatom winnym zbrodni NDH na większą skalę¹². Co prawda, jak się szacuje, po zakończeniu II wojny światowej ponad 300

⁸ H. Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten: Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion von „Erinnerungen” und „Mythen”*, [w:] *Mythen der Nationen. 1945 — Arena der Erinnerungen*, red. M. Flacke, Berlin 2004, s. 373.

⁹ Rozdział I konstytucji SFRJ (*Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*) z 1974 r.

¹⁰ R. Grabowski, S. Grabowska, *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, Warszawa 2008, s. 56 i 78; G.E. Curtis, *Government and Politics*, [w:] *Yugoslavia, a country study*, red. G.E. Curtis, Washington 1992, s. 177.

¹¹ Jednym z głównych potencjalnych źródeł konfliktów na tle etnicznym na Bałkanach pozostaje problem licznej mniejszości węgierskiej w serbskiej prowincji Wojwodina, relacji między trzema głównymi narodami wchodzącymi w skład Bośni i Hercegowiny, mniejszości romskiej rozrzuconej na terenie byłej SFRJ, Albańczyków w Macedonii czy Muzułmanów w Sandżaku. S. Wojciechowski, *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań, s. 197–206; S. Przybyła, *Źródła potencjalnych konfliktów na Półwyspie Bałkańskim*, Warszawa 1998.

¹² Po klęsce Osi około 100 tys. zwolenników NDH i faszystowskich rządów Pavelicia wraz z rodzinami zdecydowało się uciec na północ i 15 maja 1945 r. w austriackiej miejscowości Bleiburg próbowało poddać się Brytyjczykom. Jednak brytyjskie dowództwo, na podstawie porozumienia zawartego między aliantami, stanowiącego, że jeńcy mają być przekazani rządowi, przeciw któremu walczyli, wydało ich partyzantom Tity, którzy w ramach odwetu dopuścili się rzezi na uciekinierach. Zginęło wówczas, wedle różnych szacunków, od 40 do 100 tys. osób. B. Jelavich, *op. cit.*, s. 286.

tysięcy osób straciło życie w łagrach lub zostało straconych z inicjatywy nowej jugosłowiańskiej władzy, niemniej dotyczyło to nie tylko zwolenników Pavelicia, lecz także wiernych idei monarchicznej Jugosławii i Wielkiej Serbii czetników, byłych członków Chorwackiej Gwardii Narodowej czy po prostu ogólnie przeciwników politycznych nowego rewolucyjnego rządu.

W oficjalnych dokumentach z okresu istnienia SFRJ potępiano co prawda fałszyzm, niemniej unikano roztrząsania kwestii odpowiedzialności za zbrodnie wojenne, w tym ludobójstwo w Jasenovacu, uznając złagodzenie antagonizmów narodowych za priorytet Komunistycznej Partii Jugosłowiańskiej. Nie ulega wątpliwości, że intencją politycznych elit dążących do emancypacji narodu chorwackiego w strukturach federacyjnej Jugosławii nie było powołanie repliki NDH. Ceniono wprawdzie gloryfikowaną przez ustaszów ideę niepodległej Chorwacji, niemniej nie zdecydowano się ani na rehabilitację bohaterów tego ruchu, ani na oficjalne potępienie zbrodniczego rządu Pavelicia. W pierwszej dekadzie funkcjonowania suwerennego, nowego państwa również nie ustanowiono żadnych regulacji prawnych delegalizujących ruch, ideologię czy symbolikę faszystowską (nastąpiło to dopiero w roku 2003). Jak się wydaje, większość obywateli powstałej w 1991 roku Republiki Chorwacji akceptowała jugosłowiańską strategię przemilczenia wydarzeń II wojny światowej i tematu ustaszowskich zbrodni. Niemniej rząd Franja Tudźmana, poszukujący środków mobilizacji ludności przeciwko ofensywie wojsk federalnych (właściwie serbskich), chętnie odwoływał się do ideologii nacjonalistycznej i rewizjonizmu nawiązującego mniej lub bardziej do tradycji powszechnie kojarzonej z NDH.

3. Lata 90. i „tudźmanizacja” Chorwacji

Neoustaszowskie sentymenty odżyły mocno w Chorwacji pod rządami Franja Tudźmana — prezydenta a zarazem lidera zwycięskiej partii HDZ¹³, który wzbudzał gwałtowne kontrowersje nie tylko na Bałkanach, lecz w niemal całej ówczesnej Europie. W wyniku dwóch reelekcji sprawował nieomal autorytarne rządy w latach 1990–1999 i przez wielu Chorwatów nadal postrzegany jest jako i „ojciec narodu”, i bohater¹⁴. Współczesne komentarze badaczy i biografów na

Bleiburg jest jednym z symboli martyrologii narodu chorwackiego (choć zginęły tam również osoby innych narodowości), najczęściej przywoływanym przez środowiska kultywujące nacjonalizm.

¹³ HDZ — Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (*Hrvatska Demokratska Zajednica*) — chorwacka partia polityczna, w latach 90. o profilu zdecydowanie nacjonalistycznym; po roku 1999, tj. po śmierci lidera i głównego ideologa Franja Tudźmana, złagodziła polityczny kurs, określając się jako ugrupowanie centrowo-prawicowe i odwołując częściej do idei liberalno-konserwatywnych i chrześcijańskich. Była ugrupowaniem rządzącym w latach 1990–2000, od 2003 roku ponownie jest u władzy. Program i statut partii dostępny jest na oficjalnej stronie HDZ: www.hdz.hr.

¹⁴ J.J. Sadkovich, *Father of His Country? Franjo Tudjman and the Creation of Contemporary Croatia*, http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?event_id=91091&fuseaction=events.event_summary (dostęp: 15.10.2014).

temat tego pierwszego (po Ante Paveliću) prezydenta niepodległej Chorwacji rzadko bywają pochlebne. Na ogół wypomina mu się słabość do autorytaryzmu, próby zdławienia wolności mediów i zahamowanie procesu demokratyzacji nowo powstałego państwa¹⁵. Pojawiają się jednak oceny bardziej radykalne — część historyków dostrzega w nim „umiarkowaną wersję Adolfa Hitlera” czy „reinkarnację Ante Pavelića”¹⁶. W istocie Tudžman był postacią niejednoznaczną — przeszedł prawdziwą ideową ewolucję: z partyzanta i gorliwego zwolennika titoizmu przeistoczył się w chorwackiego nacjonalistę i rzecznika praw do samostanowienia małych bałkańskich narodów, narażając się tym samym na liczne represje ze strony władz socjalistycznej Jugosławii¹⁷.

Przebywając na emigracji, Tudžman nawiązał sieć kontaktów z rozrzuconą po świecie chorwacką diasporą, w szczególności ze środowiskami pravicowymi lub kultuwującymi ustaszowskie tradycje, od których prawdopodobnie otrzymał środki finansowe, co pozwoliło mu kontynuować działalność polityczną¹⁸. W 1989 roku założył Chorwacką Wspólnotę Demokratyczną (HDZ), która odniosła spektakularne zwycięstwo w pierwszych, przeprowadzonych po rozpadzie SFRJ, wielopartyjnych wyborach do parlamentu. Sam Tudžman, umiejętnie wykorzystując antyserbskie nastroje i wojenną retorykę, zyskał ogromną popularność, w rezultacie czego objął stanowisko prezydenta Republiki, które sprawował aż do śmierci w 1999 roku¹⁹.

Brak tolerancji dla odmiennych poglądów i politycznych oponentów, których zwykł określać mianem „półgłówków” i „zawistnych dyletantów”, nieprzejednana postawa względem ochrony chorwackich interesów narodowych i alternatywna wizja wydarzeń z okresu II wojny światowej spowodowały, że ten „obraźliwy rewizjonista” wielokrotnie wzbudzał obawy o sympatyzowanie z ruchem ustaszowskim²⁰. Tudžman dawał ku temu wiele okazji: już na pierwszym kongresie zwycięskiej HDZ wygłosił orędzie, w którym dementował co prawda zarzuty o proustaszowskie sympatie rządu, nie potępiając jednakże i definitywnie nie odcinając się od tradycji NDH. Stwierdził wówczas:

¹⁵ Ch. Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*, London 1995, s. 135.

¹⁶ R.M. Hayden, *Blueprints for the House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslavian Conflicts*, Michigan 2000, s. 81.

¹⁷ Por. np. F.F. Tudjman, *Nationalism in Contemporary Europe*, New York 1981, s. 289; G. Uzelak, *Franjo Tudjman's Nationalist Ideology*, „East European Quarterly” 31.04.1998, s. 449–472; I. Traynor, *Franjo Tudjman*, „The Guardian” 13.12.1999, <http://www.guardian.co.uk/news/1999/dec/13/guardianobituaries.iantraynor> (dostęp: 15.10.2014).

¹⁸ J.K. Cox, *Ante Pavelić and the Ustaša State*, [w:] *Balkan strongmen, dictators and authoritarian rulers of South Eastern Europe*, red. B.J. Fischer, London 2007, s. 233.

¹⁹ L.J. Cohen, *Embattled Democracy: Postcommunist Croatia in Transition*, [w:] *Politics, Power and Struggle for Democracy in South-East Europe*, red. K. Dawisha, B. Parrot, Colorado/Oxford 1995, s. 69–121.

²⁰ M. Vasić, *Polityk obsesji*, „Gazeta Wyborcza” nr 290, 13.12.1999, s. 13.

rzecznicy hegemonistyczno-unitarnej Jugosławii nie dostrzegają w HDZ nic poza próbą restauracji ustaszowskiego Niezależnego Państwa Chorwackiego. Zapominają przy tym, że NDH nie było wyłącznie uosobieniem quislingowskiej zdrady i faszystowskich zbrodni, lecz także wyrazem historycznych dążeń narodu chorwackiego aspirującego do niepodległości, realizowanych z pomocą sił międzynarodowych, w tym przypadku hitlerowskich Niemiec. [...] NDH nie było jedynie szalonym wymysłem państw Osi, lecz także konsekwencją konkretnych, historycznych wydarzeń²¹.

Warto dodać, że na samym zjeździe dominowała ikonografia z okresu NDH, uczestnicy zaś — ku zgorszeniu tysięcy weteranów wojny z faszyzmem — używali starego ustaszowskiego pozdrowienia: „Za dom! Spremni!”²².

Niejednoznaczne stanowisko rządu Tudžmana wobec spuścizny NDH przy jednoczesnej „demonizacji” partyzantów Tity i samej Jugosławii (jako przedłużenia idei Wielkiej Serbii) naraziło HDZ na ostrą krytykę ze strony opozycji w kraju. Dało to również znakomity pretekst Miloševićowi, który podważał wiarygodność i legitymizację władz Chorwacji, podkreślając, że antyserbizm Tudžmana i jego zwolenników ma w istocie ustaszowskie, a zatem faszystowskie korzenie²³. W szczególności przeprowadzona przez wojska chorwackie w 1995 roku operacja „Burza” miała dla Serbów negatywny wydźwięk, rodząc obawy, że czas cofnął się o 50 lat i „dzieci znów będą mordowane na oczach rodziców”, tym bardziej że wśród wysiedlanych mieszkańców Krajiny były jeszcze osoby pamiętające chwile, kiedy członków ich rodzin wywożono do obozu w Jasenovacu²⁴. „Burza” (*Oluja*) była największą wojskową operacją lądową w Europie od czasów II wojny światowej i kosztowała życie od kilkuset do kilku tysięcy serbskich cywilów²⁵. Działania wojenne, przeprowadzone w 1995 roku przez oddziały Tudžmana (wsparte przez USA i bośniackich muzułmanów), miały zagwarantować nie tylko integralność terytorium nowego państwa chorwackiego, zagrożoną przez separacyjne tendencje Serbów w Krajinie, lecz także jego jed-

²¹ Por. „Vjesnik”, 25.02.1990, Dr. *Franjo Tuđman: Sabor HDZ — povijesni čin*, s. 3; D.N. Gibbs, *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*, Nashville-Tennessee 2009, s. 67.

²² (Chorw.) *Za Ojczyznę! Gotowi!* Zwrot powszechnie używany przez ustaszy i otoczenie Pavelicia.

²³ V. Pavlaković, *Red Stars, Black Shirts: Symbols, Commemorations and Contested Histories of World War Two in Croatia*, Seattle 2008, s. 3.

²⁴ D. Mirković, *The historical link between the Ustasha genocide and the Croato-Serb civil war: 1991–1995*, „Journal of Genocide Research” 2000, 2(3), s. 363–366.

²⁵ Dane na temat liczby ofiar znacznie się różnią, np. zdaniem Amnesty International w Krainie (Krajinie) zginęło co najmniej 150 serbskich cywilów: http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykulu/article/3766/589/category/37/neste/1.html (dostęp: 15.10.2014); dla odmiany Human Right Watch Croatia szacuje liczbę zabitych na 516: http://www.hrw.org/en/search/apachesolr_search/operation+storm (dostęp: 15.10.2014). Maciej Kuczyński podaje, że Serbowie stracili kilkuset zabitych żołnierzy i około tysiąca cywilów: M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001, s. 226.

norodność etniczną. Wymierzone zasadniczo przeciw Serbom działania nosiły częstokroć znamiona czystki etnicznej, która spowodowała exodus co najmniej 150 tysięcy osób do sąsiedniej Bośni i Serbii²⁶.

W tym kontekście szczególnie prowokacyjnie prezentował się proces nacjonalizacji służb mundurowych: przyjazd jednostek chorwackiej policji, która miała przejąć miejscowe posterunki od Serbów, zorganizowano w sposób ludząco podobny do wydarzeń z czasów II wojny światowej: policja — zgodnie z nowymi przepisami przemianowana na *redarstvo* (identycznie jak w NDH) — przyjeżdżała na miejsce autobusami, co Serbom przypominało dramatyczne wydarzenia z 1941 roku, kiedy oddziały Pavelicia (również posługując się autobusami) przyjeżdżały nocą i wywoziły mężczyzn w nieznanym kierunku. Jak to ujął Eric Markusen, w „takich okolicznościach trudno było nie przywołać horroru ustasowskich zbrodni z lat 40.”²⁷.

Nacjonalizm chorwacki budził tym większe obawy, iż został *de facto* zatwierdzony w nowej, przyjętej w 1990 roku konstytucji, której obszerną preambułę napisał sam prezydent Franjo Tuđman²⁸. Chodziło przede wszystkim o pogorszenie prawnego statusu ludności serbskiej: w art.1 konstytucji Chorwacji funkcjonującej jeszcze jako państwo związkowe SFRJ znajdował się zapis stanowiący, iż „Socjalistyczna Republika Chorwacji jest państwem narodu chorwackiego, państwem narodu serbskiego w Chorwacji oraz państwem innych narodów je zamieszkujących”²⁹, co było ewidentnym uprzywilejowaniem zamieszkujących socjalistyczną Chorwację Serbów. Tymczasem zgodnie z konstytucją przyjętą 22 grudnia 1990 roku Republika Chorwacji miała być „państwem chorwackiego narodu i państwem innych narodów i mniejszości narodowych, które w nim zamieszkują: Serbów, Muzułmanów, Słowenów, Czechów, Słowaków, Włochów, Węgrów, Żydów i innych [...]”³⁰.

Zaliczenie Serbów (stanowiących około 12% populacji nowego państwa) w poczet mniejszości narodowych wywołało ich gwałtowny sprzeciw: Związek Serbów z Chorwacji postawił wręcz zarzut jawnego powrotu do polityki narodowościowej NDH, cytując ministra Milovana Žanicia z 1941 roku, który miał

²⁶ R.M. Hayden, *Schindlers Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers*, w: *Slavic Review*, Vol. 55, No. 4, winter 1996), The American Association for the Advancement of Slavic Studies, s. 737.

²⁷ E. Markusen, D. Mirkovic, *Understanding Genocidal Killing in the Former Yugoslavia: Preliminary Observations*, Williamsburg, Virginia 1995; cyt. za: D. Mirković, *op. cit.*, s. 369.

²⁸ N. Zakošek, *The Heavy Burden of History: Political Uses of the Past in the Yugoslav Successor States*, „Politička misao” XLIV (2007), nr 5, s. 31.

²⁹ „Socjalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država drugih naroda i narodnosti koje u njoj žive”. Por. L. Valković, *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, „Narodne novine”, Zagreb 1989, s. 330.

³⁰ S. Trifunovska, *Political and Security Aspects of Minorities in Croatia*, [w:] *Minorities in Europe: Croatia, Estonia and Slovakia*, red. S. Trifunovska, Cambridge 1999, s. 23, oraz *Yugoslavia Through Documents. From its Creation through its Dissolution*, red. S. Trifunovska, Boston-London 1994, s. 251–280.

stwierdzić: „Chorwacja ma być państwem Chorwatów i nikogo więcej, a my Ustaszę skorzystamy z wszystkich możliwych metod oczyszczenia go z Serbów, zagrażających nam od stuleci”³¹.

Po ustanowieniu nowej konstytucji i sukcesie wyborczym HDZ wzrosły obawy o bezpieczeństwo mniejszości serbskiej, podsycane licznymi prowokacjami miejscowych nacjonalistów chorwackich, otwarcie triumfujących po zwycięstwie partii Franja Tuđmana. Przeświadczenie o nadchodzących pogromach i czystkach etnicznych na wzór tych, które przeprowadzono w NDH, nie sprawdziło się, niemniej doszło do licznych zwolnień na stanowiskach rządowych, aktów dyskryminacji i sporadycznego niszczenia serbskiego mienia, a niekiedy pobić i morderstw na tle etnicznym, czemu towarzyszyła wyraźna opieszałość miejscowych władz w poszukiwaniu winnych³².

Nacjonalistyczne poglądy Tuđmana nie zawsze spotykały się z pozytywnym odzewem społecznym, zwłaszcza jeżeli towarzyszyły im antysemityczne wypowiedzi: opinia publiczna nie wybaczyła mu pamiętnego przemówienia w toku kampanii wyborczej, podczas której stwierdził, że „dzięki Bogu nie ożenił się ani z Serbką, ani z Żydówką”³³. W swoich książkach poświęconych kwestiom chorwackim, których walor naukowości pozostaje dyskusyjny, i opatrywanych niekiedy osobliwym tytułem (np. „Bezdroża historycznej rzeczywistości”)³⁴ Tuđman przypisywał Żydom ludobójcze tendencje, stwierdzając wprost, że to przeważnie oni byli oprawcami w ustaszowskich obozach zagłady i ponoszą odpowiedzialność za masowe mordy na więźniach obozu w Jasenovacu³⁵.

Z wielu publikacji lidera HDZ przebija charakterystyczny rewizjonizm w odniesieniu do historii II wojny światowej — konsekwentnie minimalizował on zbrodnie zwolenników Pavelicia w byłej Jugosławii i zaprzeczał faktom dotyczącym Holocaustu³⁶. Relatywizował zbrodnie ustaszys, zaniżając liczbę ofiar obozu w Jasenovacu do 30 tysięcy³⁷, stwierdzając, że wspomniane mordy nie

³¹ M. Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War*, Yale 1997, s. 127 i 150; cyt. za: S. Trifunovska, *op. cit.*, s. 25.

³² D. Mirković, *op. cit.*, s. 367.

³³ L.J. Cohen, *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration And Balkan Politics in Transition*, Colorado/Oxford 1995, s. 112.

³⁴ Do ważniejszych publikacji Tuđmana należą: *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi* („Kwestie narodowe we współczesnej Europie” — 1981); *Državnost nacija — ključ mira Europe* („Państwowość narodów — klucz do pokoju w Europie” — 1982); *S vjerom u samostalnu Hrvatsku* („Wierząc w niezależną Chorwację” — 1995); *Povijesna sudba naroda. Izabrani tekstovi* („Historyczne przeznaczenie narodu. Wybrane teksty” — 1996).

³⁵ F.F. Tudman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofija zlosilja*, Zagreb 1989, s. 156–160, 316–317; M.A. Sells, *The bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia*, California 1998, s. 95.

³⁶ M. Vasić, *op. cit.*, s. 13.

³⁷ R. Friedman, *Competing Memories: Legacies of Violence and Conflict in the Former Yugoslavia*, materiały konferencyjne, Midwest Political Science Association Annual Meeting, Chicago, 3–5.04.2008, s. 23, www.allacademic.com (dostęp: 15.10.2014).

były niczym wyjątkowym, jako że historia odnotowała wiele prób „ostatecznego rozwiązania” kwestii „obcych lub niepożądanych grup etnicznych poprzez wydalenie, eksterminację lub nawrócenie na »prawdziwą wiarę«”, a „próby dokonania ludobójstwa zawsze pojawiały się w takiej czy innej formie”, niezależnie od kręgu cywilizacyjnego³⁸. Jak zauważyli niektórzy badacze, argumenty Tudźmana przywodzą na myśl wysiłki Ernsta Noltego i innych niemieckich historyków z połowy lat 80. XX wieku, którzy prezentowali zbrodnie nazistowskie na tle innych, podobnych wydarzeń historycznych, próbując zdjąć z hitlerowskich Niemiec piętno odpowiedzialności³⁹.

Publikacjom i wypowiedziom Tudźmana towarzyszyły nie mniej kontrowersyjne polityczne posunięcia, które dla krytyków rządu były potwierdzeniem, że duch Pavelicia wciąż unosi się nad Chorwacją. Nie chodziło tylko o to, że portrety *poglavnika*⁴⁰ pojawiły się w urzędach i na znaczkach pocztowych, lecz o przywrócenie flagi państwowej, na której figurowała szachownica — czerwono-białe godło faszystowskiej Chorwacji z czasów II wojny światowej, oraz ustanowienie oficjalnej waluty, jaką stała się używana w nim kuna⁴¹. Nastąpiła nieoficjalna rehabilitacja żołnierzy walczących w szeregach ustaszy — niektórym jednostkom wojskowym nadawano imiona bohaterów NDH, a w samym Zagrzebiu zmieniono nazwy 1300 ulic noszących dotychczas imiona antyfaszystowskich partyzantów. Władze nie wykazały też szczególnego zainteresowania faktem zniszczenia istniejących na terytorium nowego państwa 3 tysięcy pomników zwycięstwa nad faszyzmem⁴².

Prawdziwy sprzeciw wspólnoty międzynarodowej wywołał jednak pomysł Tudźmana, aby sprowadzić prochy Ante Pavelicia z Madrytu, „aby spoczęły obok drugiego męża stanu — Josipa Broza-Tity” oraz złożenia szczątków ofiar masakry w Bleiburgu w jednym grobie z ofiarami ludobójstwa w Jasenovacu⁴³. Prezydent jeszcze kilkakrotnie próbował doprowadzić w podobny sposób do symbolicznego pogodzenia dwóch wersji chorwackiej historii, np. chowając w Omišu w jednym grobie komunistycznych partyzantów z żołnierzami walczącymi w II wojnie światowej po stronie faszystowskiego państwa chorwackiego⁴⁴. Unikał przy tym co prawda bezpośrednich odniesień do ideologii Pavelicia, niemniej niektóre jego koncepcje, np. pochodzenia narodu chorwackiego, wydają się zbieżne z oficjalną doktryną rasową NDH. Zgodnie z lansowanymi przez rząd Tudźmana teoriami Chorwaci mieli być jednym z „najstarszych ludów świata” o pochodzeniu

³⁸ F.F. Tudman, *op. cit.*, s. 166.

³⁹ B. Denich, *Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide*, „American Ethnologist” 21, nr 2, maj 1994, s. 376.

⁴⁰ Chorwacki odpowiednik duce lub führera, którym określano w czasach NDH Ante Pavelicia.

⁴¹ A. Uzelac, *Flirt ze spadkiem po faszyzmie*, „Gazeta Wyborcza” nr 138, 16.06.1997 ŚWIAT, s. 8.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ J. Gurdulić, *Transformation of Democracy in Croatia*, Nice 2009, s. 44.

⁴⁴ A. Uzelac, *op. cit.*, s. 13.

pierwotnie irańskim, którego sławizacja była jedynie powierzchowna. Zdaniem opozycyjnych dziennikarzy stanowiło to oczywiste odzwierciedlenie lansowanego przez ustaszów mitu aryjskiego, tym bardziej że prezydent dodawał przy tym, że powołanie własnego państwa po rozpadzie SFRJ jest ucieleśnieniem tysiącletnich marzeń narodu, co kojarzyło się z nazistowskim mitem trwałości Trzeciej Rzeszy⁴⁵, stało się jednak dogmatem ujętym w podręcznikach szkolnych. Prezydent popularyzował przy tym krytykowaną przez historyków tezę o „iliryskim” rodowodzie Chorwatów, którą zaczerpnął głównie z dziewiętnastowiecznej ideologii ruchu narodowowyzwoleńczego.

Poglądy Tudźmana wykiwały bezlitośnie krajowe i zagraniczne media, przytaczając np. zdarzenie, kiedy to prezydent zobaczył w pewnym muzeum w Turcji tysiącosiemsetletnią wagę z wizerunkiem szachownicy (prawdopodobnie pochodzenia hetyckiego) i ogłosił natychmiast, że jest to kolejny dowód, iż Chorwaci należą do najstarszych narodów świata, ponieważ godłem Chorwacji jest również tarcza z czerwono-białą szachownicą⁴⁶. Można sądzić, że ta wątpliwa historycznie teza o iliryskich korzeniach pozwalała umieścić rodaków w opozycji do owładniętych ideą jedności południowych Słowian ortodoksyjnych Serbów, a zatem w istocie pełniła podobną funkcję, jak mit aryjskości kultywowany przez reżim Ante Pavelicia⁴⁷. Warto nadmienić, że również za rządów Tudźmana zainicjowano nową politykę językową zmierzającą do wyraźnego odróżnienia klasycznego języka chorwackiego od serbskiego (a także wyróżnionego niedawno języka bośniackiego). Identyczne niemal zabiegi podejmowano w czasach Niezależnego Państwa Chorwackiego, dążąc ogólnie do stworzenia ogólnego standardu chorwacczyzny⁴⁸.

4. Recepcja NDH w Chorwacji po śmierci Tudźmana

Dogmat jedności narodowej Chorwatów i siła oddziaływania nacjonalistycznej ideologii Tudźmana uległy osłabieniu dopiero po roku 1995, tj. po zakończeniu działań wojennych. Odżyły wówczas próby kreacji alternatywnej, odbiegającej od zapatrywań rządu, interpretacji historycznych wydarzeń, dostrzegalne w wypowiedziach elit, muzyce, sztuce, historiografii, edukacji i mediach. Szczególnym obszarem ścierania się tych sprzecznych tendencji były obchody świąt

⁴⁵ M. Czerwiński, *Język propagandy w Niezależnym Państwie Chorwackim. Próba charakterystyki*, „Socjolingwistyka” XIX, 2005, s. 70.

⁴⁶ A. Uzelac, *op. cit.*; M. Tanner, *Illyrianism and the Croatian Quest for Statehood*, „Daedalus” 126, nr 3, *A New Europe for the Old?*, Summer 1997 s. 61.

⁴⁷ I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, London 1984, s. 372; H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994, s. 113.

⁴⁸ Na temat kulturowych podstaw wyodrębniania się języków narodowych na terenach byłej Jugosławii zob. M. Czerwiński, *Kulturowe aspekty bośniacko-hercegowińskich języków wobec językowych narzędzi wyznaczania odrębności etnonarodowej*, „Socjolingwistyka” XX, 2006, s. 65–78.

narodowych, upamiętniających wydarzenia II wojny światowej. Można je uznać za istotny miernik podziałów obecnych w społeczeństwie chorwackim, jako że w toku tych uroczystości eksponowano zarówno symbole komunistycznej Jugosławii, jak i czerwone gwiazdy lub czarne ustaszowskie mundury. Wydaje się, że Republika Chorwacji pomimo śmierci naczelnego ideologa nowej chorwackości w 1999 roku (dla wielu wciąż „ojca narodu”) nie zdołała przeprowadzić całkowitego rozliczenia ze skomplikowaną przeszłością. Władze — mimo dążeń do członkostwa w Unii Europejskiej — starały się nie zrażać narodowo zorientowanych środowisk politycznych w kraju. Dobrym przykładem ilustrującym problemy rządu po śmierci Tudżmana jest między innymi kwestia interpretacji wspomnianej już operacji „Burza”.

Z perspektywy chorwackiej działania w Krajinie postrzegane są jako powód do narodowej dumy, czego wyrazem było ustanowienie Dnia Zwycięstwa i Wdzięczności Narodowej, obchodzonego szczególnie uroczysto w 12. rocznicę operacji „Burza”, tj. w 2007 roku⁴⁹. Główne obchody miały miejsce w Kninie, dokąd przybył między innymi prezydent Chorwacji Stipe Mesić, premier Ivo Sanader wraz z innymi przedstawicielami rządu, wojska, policji, stowarzyszeń kombatanckich oraz około 1300 chorwackimi żołnierzami — uczestnikami operacji „Burza”. W wystąpieniach polityków padły między innymi stwierdzenia, że ustanowienie Republiki Serbskiej Krajiny było „agresją na ziemie chorwackie”, które *akcija Oluja* „jedynie wyzwoliła”, stanowiąc „akt prawdy i patriotyzmu nad polityką przemocy i zła” (Vladimir Šeks). Sam Mesić określił ją jako „wyzwoleńczą akcję, która była w pełni legalna i legitymowana”, Ivo Sanader zaś określił ją jako „dzień, który będzie złotymi literami wpisany w chorwacką historię, ponieważ tego dnia chorwacki naród, chorwaccy żołnierze i pierwszy chorwacki prezydent Franjo Tudjman obronili Chorwację i uwolnili okupowany historyczny teren”⁵⁰. Ukoronowaniem uroczystości była (katolicka) msza święta za ojczyznę i wieczorny koncert znanego muzyka Marka Perković-Thompsona w Čavoglavie. Jak wspomniano, w oczach Serbów operacja „Burza” uchodzi za zbrodnię wojenną inspirowaną ideologią chorwackiego nacjonalizmu, propagowaną w szczególności przez Franja Tudżmana, nawiązującą bezpośrednio do czystek etnicznych i rasistowskich tradycji ruchu ustaszy. Obchody 12. rocznicy operacji *Oluja* wzbudziły w Serbii tym większą konsternację, iż muzyk Perković-Thompson (również uczestnik walk w Bośni) jawnie odwoływał się do faszystowskich

⁴⁹ Liczni badacze problematyki bałkańskiej, tacy jak Marko Attila Hoare, utrzymują, że pomimo ofiar wśród ludności cywilnej operacja „Burza” była niezbędna — miała ona m.in. zapobiec ludobójstwu muzułmanów zamieszkujących enklawę Bihacz. M.A. Hoare, *How Croatia and the US prevented genocide with ‘Operation Storm’*, <http://www.henryjacksonsociety.org/stories.asp?id=558> (dostęp: 15.10.2014).

⁵⁰ Ł. Kobeszko, *Serbsko-chorwacka burza nad „Burzą”*, http://www.psz.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=12471 (dostęp: 15.10.2014).

hasel z okresu NDH zarówno w warstwie tekstowej swoich utworów, jak i w toku występów na scenie⁵¹.

Tymczasem zaledwie rok później prezydent Mesić wywołał wzburzenie w kręgach chorwackich weteranów wojen z lat 90., kiedy podczas uroczystości upamiętniającej ustaszowskie mordy w obozie w Jasenovacu z dnia 20 kwietnia 2008 roku przepraszył naród serbski za zbrodnie dokonane na ludności serbskiej w ramach operacji „Burza”⁵². Jednocześnie były partyzant i więzień tego obozu Ivo Fumić oskarżycielskim tonem określił Kościół katolicki mianem „ostatniego bastionu” zbrodniczego rządu Ante Pavelicia. Reprezentanta byłych więźniów obozu w Jasenovacu wsparł prezydent, który podczas tej samej uroczystości przestrzegał przed „unifikacją narodu na platformie zaprzeczenia zbrodniom wojennym i rehabilitacji ruchu ustaszowskiego”⁵³. Warto wspomnieć, że w tym samym roku przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla Byłej Jugosławii rozpoczął się proces generała Ante Gotoviny, któremu przypisuje się odpowiedzialność za zbrodnie dokonane na ludności cywilnej w toku chorwackiej militarnej ofensywy w latach 90.

Należy nadmienić, że miesiąc po opisanym wystąpieniu Mesicia doszło do kontrmanifestacji w Bleiburgu, upamiętniającej zbrodnie, jakich w 1945 roku dopuścili się komunistyczni partyzanci na uciekinierach z NDH. W spotkaniu wzięli udział między innymi kombatanci w ustaszowskich mundurach, wznoszono hasła z czasów Pavelicia, a biskup Slobodan Štambuk wzywał byłych partyzantów Tity, aby „mieli odwagę przyznać się do swoich zbrodni i prosić naród chorwacki o wybaczenie”⁵⁴. W istocie Bleiburg od czasów Tudźmana pozostaje w Chorwacji miejscem martyrologii niemal równie często przywoływanym, co Jasenovac, jakkolwiek najczęściej gloryfikowanym głównie przez nacjonalistyczne gremia. W jednym z ostatnich wywiadów prezydent Mesić stwierdził wręcz, że obchody rocznicy masakry w Bleiburgu zamieniły się w „ustaszowski festiwal”

⁵¹ „Thompson” to pseudonimem Perkovicia z czasów wojny serbsko-chorwackiej, zaczerpnięty z nazwy pistoletu maszynowego, sam muzyk zaś ubiera się w stylu nawiązującym do umundurowania ustaszy i znany jest z używania gestów i pozdrowień o rodowodzie faszystowsko-ustaszowskim. Por. *The Thompson Files. Top Croatian Pop Star Accused of Promoting Neo-Fascism*, <http://www.pavelicpapers.com/> (dostęp: 15.10.2014); N. Wood, *A Croatian rock star flirts with the Nazi past*, „New York Times”, 1.07.2007, <http://www.nytimes.com/2007/07/01/world/europe/01iht-croatia.4.6437024.html> (dostęp: 15.10.2015).

⁵² *Croatia marks Storm anniversary*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4125640.stm> (dostęp: 15.10.2015).

⁵³ V. Pavlaković, *op. cit.*, s. 1. Rola Kościoła katolickiego w NDH jest do dzisiaj przedmiotem głębokich kontrowersji. Por. serbski punkt widzenia: M. Bulajić, *(Role of the Vatican) The Role of the Vatican in the Break-up of the Yugoslav State, the mission of the Vatican in the Independent State of Croatia, (Ustashi Crimes of Genocide)*, Beograd 1994 lub *idem*, *The Independent State of Croatia, Jasenovac, The system of Ustasha death Camps, Tudjman's "Jasenovac myth" (Tudjman's "Jasenovac Myth": genocide against Serbs, Jews and Gypsies, and UNESCO World Heritage)*, Beograd 1996.

⁵⁴ V. Pavlaković, *op. cit.*, s. 1.

organizowany przez wielu członków Parlamentu, udających, że w toku uroczystości nie dostrzegają uczestników obnoszących się ze (zdelegalizowanymi) faszystowsko-ustaszowskimi symbolami⁵⁵.

5. Podsumowanie

W toku dwudziestoletniego istnienia Republika Chorwacji nie była w stanie uporać się ze skomplikowaną przeszłością, a stosunek społeczeństwa i władz do ustaszowskiej tradycji pozostaje niejednoznaczny. Niemniej określenie nowego państwa w kategoriach profaszystowskich nie wydaje się uprawnione, nawet w odniesieniu do rządów Franja Tuđmana, który — choć w pewnej mierze inspirowany ideologią Ante Pavelicia — bardziej zasługuje na miano autorytarnego, antyserbskiego i antyjugosłowiańskiego nacjonalisty. Decyzje Tuđmana o wprowadzeniu kuny jako narodowej waluty, ustanowieniu flagi narodowej zbliżonej do tej z czasów NDH czy zwolnieniach Serbów z ważnych stanowisk państwowych były z pewnością niezbyt roztropne i naraziły jego rząd na krytykę opozycji społeczno międzynarodowej, podobnie jak wspólne pochówki partyzantów i ustaszy, tolerowanie faszystowskiej symboliki i oczywisty historyczny rewizjonizm. Serbowie, krajowa opozycja, a także część badaczy nadal określają polityczną osobowość Tuđmana jako „antydemokratyczną, siłową, autorytarną” i „niewygodnie bliską faszyzmowi”⁵⁶.

Pierwszemu prezydentowi niepodległej Chorwacji zarzuca się, iż „starał się przypomnieć bohaterską walkę chorwackich antyfaszystów podczas II wojny światowej i zarazem zrehabilitować kolaboranckie państwo chorwackie”, a także doprowadzić do narodowego pojednania poprzez „przemieszczenie kości nazistowskich morderców i ich ofiar” oraz próbę „wyprowadzenia Chorwacji z Bałkanów, gdzie od 13 stuleci tkwią jej korzenie”⁵⁷. Wykpiwany przez historyków za pseudonaukowe teorie i piętnowany przez media za neofaszystowskie przekonania⁵⁸ nie doczekał się uznania za dysydencką działalność w Jugosławii i poszanowanie — przynajmniej w aspekcie formalnym — zasad demokracji w nowym, kształtującym się państwie. Równie rzadko wspomina się, że to właśnie Tuđman był jednym z pierwszych rzeczników ustanowienia międzynarodowego trybunału karnego dla zbrodni popełnionych w toku wojen po rozpadzie Jugosławii.

Tradycja faszystowska, której zdaniem licznych oponentów hołdował prezydent Chorwacji, nie wydaje się jednakże tak oczywista, jeżeli wziąć pod uwagę

⁵⁵ Por. *Mesić: od Bleiburga ste napravili ustaški dernek*, „Oslobodjenje” 06.01.2011, <http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=599> (dostęp: 15.10.2014).

⁵⁶ Por. np. S. Malović, G.W. Selnow, *The people, Press and Politics of Croatia*, Westport 2001, s. 140.

⁵⁷ M. Vasić, *op. cit.*, s. 13.

⁵⁸ Por. D. Owen, *Balkan Odyssey*, San Diego 1995, s. 6, 15, 36, 75.

kilka pomijanych często kwestii. *Šahovnica* występowała jako godło Chorwacji już w XIII wieku; posługiwano się nią również podczas świąt państwowych w czasach istnienia socjalistycznej Jugosławii, o czym musieli wiedzieć Serbowie (ale już niekoniecznie poszukujące sensacji zagraniczne media). Ponadto wzór szachownicy zaproponowany przez Tuđzmana, w szczególności pod względem kolorystyki, nie całkiem pokrywał się z godłem NDH⁵⁹. Nie zmienia to oczywiście faktu, że większość Serbów podzielała przekonanie o faszystowskim rodowodzie chorwackiego godła państwowego, odnosząc wrażenie — jak to dosadnie określono w jednym z dokumentów BBC — że „Tuđzman macha im swastyką przed oczami”⁶⁰. Ponadto, jak zauważył Viktor Meier, ustasze czerpali pełnymi garściami z tradycji i folkloru, „byłoby zatem osobliwością, gdyby współcześnie nie odwoływano się do podobnej symboliki. Nawet współczesny hymn Niemiec i waluta też były używane przez nazistów, ale nikomu nie przyszło na myśl, że w ten sposób Republika Federalna pragnie utożsamić się z tradycją nazistowską”⁶¹.

Jakie zatem były źródła analogii między rządami Tuđzmana a tradycją NDH? Jednym z nich jest z pewnością prawdziwa obsesja Tuđzmana na punkcie chorwackiej historii⁶², wymuszającej poszukiwanie symboliki, do której mogłaby się odwołać HDZ w toku kampanii wyborczej i z którą mógłby utożsamić się elektorat młodego państwa. Warto dodać, że ugrupowanie, któremu przewodził Tuđzman, było nie tyle typową partią polityczną, ile ruchem narodowo-etnicznym, dążącym do budowy tożsamości Chorwatów w opozycji do ideologii jugosławizmu i odwołującym się do antyserbskich uprzedzeń. Sam Tuđzman uważał się za personifikację narodowej jedności — jego zdaniem niezbędnej do przeprowadzenia procesu transformacji od komunistycznej Jugosławii do demokratycznej i niezależnej państwowości. W jego przekonaniu próba stworzenia platformy porozumienia między funkcjonującymi w nowej republice politycznymi stronnictwami sprowadzała się do pojednania komunistycznych partyzantów z ustaszowskimi weteranami.

Krytycy i opozycja w kraju podkreślali też rolę nacjonalistycznie nastawionych chorwackich emigrantów, którzy mocno inspirowali „flirt rządu z faszystowskim spadkiem”. Na przykład według Pera Jurišina (redaktora niezależnej agencji prasowej Stina) to wręcz „splącanie długów” emigracji, która wymusza

⁵⁹ S. Granić, *The Croatian Coat of Arms: a Historical Emblem or Controversial Symbol?*, „Journal of Croatian Studies” 34–35, 1993–1994, s. 5–28.

⁶⁰ Program dokumentalny BBC pt. *The Death of Yugoslavia*; cyt. za: S. Hodges, *National Identity, Politics & Representation; Croatian National Identity 1990–1992*, <http://nottingham.academia.edu/StuartHodges> (dostęp: 15.10.2014).

⁶¹ V. Meier, *Yugoslavia: a history of its demise*, Routledge 1999, s. 128. Autor miał na myśli oczywiście marki niemieckie, a nie euro. Pierwsze wydanie książki Meiera miało miejsce w 1995 roku, przed ustanowieniem unii gospodarczo-walutowej.

⁶² D. Hedl, *Living in the Past: Franjo Tuđman's Croatia*, „Current History” 99, March 2000, s. 104.

pochówki partyzantów z ustaszami⁶³. Tezę Jurišina, że „za pieniądze emigracji kupuje się rehabilitację tych, którzy przegrali II wojnę światową” potwierdzają badania takich badaczy, jak np. Alex Bellamy czy Daphne Winland. Ta ostanía wskazuje na ogromny wpływ diaspory chorwackiej z Kanady na działania rządu, która to grupa w głównej mierze „dotowała” kampanię Tudžmana⁶⁴. Winland wskazuje, że wielu osiadłych w Kanadzie Chorwatów pochodziło z ubogich, lecz nacjonalistycznie nastawionych obszarów południowo-zachodniej Bośni i Hercegowiny. Część z nich powróciła w latach 90. do kraju, by objąć wysokie urzędy w rządzie kierowanym przez HDZ; przykładem jest między innymi bardzo wpływowy, posiadający obywatelstwo kanadyjskie minister obrony i bliski przyjaciel prezydenta Gojko Sušak⁶⁵. Do kraju powracali również starzy ustaszowscy emigranci-zbrodniarze, których wydawano władzom Chorwacji celem odbycia przez nich kary. Warto odnotować, że 21 lipca 2008 roku w Chorwacji zmarł w wieku 87 lat Dinko Šakić, ostatni komendant ustaszowskiego obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, na którego pogrzeb na zagrzebskim cmentarzu Mirogoj przyszło kilkaset osób. Jeden z komentatorów, ksiądz Vjekoslav Lasić, oświadczył wówczas prasie, iż „dumny jest z tego, iż na marach zobaczył Szakicia w mundurze ustaszowskim”⁶⁶.

Należy mieć świadomość, że to jednak nie tyle symbolika Chorwacji z czasów Tudžmana, ile jego wypowiedzi i publikacje budziły skojarzenia z NDH. Działania polityczne i militarne rządu kierowanego przez HDZ w kontekście antyserbskich, nacjonalistycznych wynurzeń prezydenta musiały rodzić podejrzenia o neofaszystowskie sentymenty. Już nazajutrz po sławetnym wystąpieniu lidera tej partii, w którym stwierdzał, że NDH było emanacją woli samostanowienia narodu chorwackiego, Ivica Račan, lider opozycji, skrytykował „niebezpieczne intencje” partii rządzącej, twierdząc, że w istocie „większość Chorwatów nigdy nie zaakceptowała NDH jako wyrazu swych historycznych aspiracji do niepodległości”. Deklaracje Tudžmana uznał za równie bezsensowne, jak poglądy szowinistycznie nastawionych zwolenników Wielkiej Serbii, stwierdzając, że formuła NDH jako „państwa organizującego pogromy Serbów” została ostatecznie zdyskredytowana⁶⁷. Niemniej, w kontekście kolejnych dwóch reelekcji Tudžmana przekonanie, że społeczeństwo i elity polityczne odrzuciły tradycję ustaszowską, nie brzmi w pełni wiarygodnie.

⁶³ A. Uzelac, *op. cit.*, s. 13.

⁶⁴ Por. A. Bellamy, *The formation of Croatian national identity: a centuries-old-dream?*, Manchester 2003, s. 66–68; D. Winland, *The Politics of Desire and Disdain: Croatian Identity between „Home” and „Homeland”*, „American Ethnologist” 29, nr 3, luty 2002, s. 693–718.

⁶⁵ D. Winland, *op. cit.*, s. 698.

⁶⁶ D. Ugresic, *Kelnerzy faszysmu*, „Gazeta Wyborcza” nr 178, 31.07.2008, s. 18.

⁶⁷ Podkreślał przy tym, że w istocie ruch antyfaszystowski miał mieszany rodowód etniczny i „walczył nie tyle o wolną Chorwację, lecz o przywrócenie Jugosławii”, ale Jugosławii „prawdziwie federalnej” i respektującej zasadę równości konstytuujących ją narodów. Por. „Vjesnik”, 27.02.1990, HDZ — *Stranka opasnih namjera*, s. 1.

Warto wreszcie dodać, że często bezwzględna polityka NDH czy działania podejmowane w toku operacji, takich jak „Burza”, względem mniejszości narodowych czy etnicznych nie musiały być wyrazem poparcia dla rasistowskich idei faszystów czy nazistów: wpisywały się one w krajobraz większości państw bałkańskich, powstałych na gruzach imperium osmańskiego, Austro-Węgier czy socjalistycznej Jugosławii⁶⁸. Mniejszości notorycznie uznawano za siedlisko słabości i zdrady; w szczególności narodowe rządy po I wojnie światowej doprowadziły do znacznego pogorszenia statusu obywateli wywodzących się z innych grup etnicznych niż dominująca w danym kraju.

Paradoksem historii pozostaje fakt, że czołowi przywódcy bałkańscy, którzy u progu XX wieku dążyli do wyparcia Turków poza kontynent europejski z powodu rzekomego lub rzeczywistego ucisku mniejszości etnicznych, nadzwyczaj gorliwie przyjęli ten sam schemat działania. Rządy narodowe, powołane po upadku Porty Otomańskiej i monarchii Habsburgów (w których wyznacznikiem statusu jednostki była nie tyle narodowość, ile religia lub klasa społeczna), zajmowały względem mniejszości zdecydowanie bardziej nieprzejednane stanowisko⁶⁹. Na całym półwyspie elity rządzące zapoczątkowały wówczas zwyczaj określania obywateli mniejszości etnicznych (a niekiedy przeciwników politycznych) mianem obcych, nawet jeżeli ich rodziny osiadły w danym regionie kilkadziesiąt lat wcześniej. Za takich uchodzili między innymi Węgrzy, Turcy, Niemcy, Albańczycy, Włosi czy Cyganie, stanowiący istotną część populacji w przedwojennej i powojennej Jugosławii. To właśnie syndrom „obcego”, a nie faszystowski nacjonalizm ustaszy wydawał się inspirować rząd Tudźmana do ostatecznego wypędzenia Serbów z zamieszkiwanej przez nich od pokoleń Krajiny⁷⁰.

Jak wynika z wywodów dotyczących współczesnych problemów z jednoznacznym ustosunkowaniem się Chorwatów do wydarzeń z II wojny światowej, ostrożna polityka rządu wskazuje, że część elektoratu nadal utożsamia się z tradycją NDH, wymierzonym w Serbów nacjonalizmem i polityką historycznego relatywizmu praktykowanego przez Tudźmana. Niemniej szybko postępujący od dekady proces demokratyzacji i realizowane z powodzeniem procedury akcesji do Unii Europejskiej pozwalają postawić tezę, że spuścizna Ante Pavelicia w życiu politycznym Chorwacji zostanie zmarginalizowana.

Bibliografia

Banac I., *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, London 1984.

⁶⁸ Por. M. Krystio, *Rola stereotypów narodowych w historii narodów bałkańskich*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 2, s. 16.

⁶⁹ B. Jelavich, *op. cit.*, s. 150–151.

⁷⁰ D. Doder, *Yugoslavia: New war, old hatreds*, „Foreign Policy” 1993, nr 91, s. 3–23.

- Bellamy A., *The formation of Croatian national identity: a centuries-old-dream?*, Manchester University Press, Manchester 2003.
- Bennett CH., *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*, C.Hurst and CO Publishers, London 1995.
- Bulajić M., *The Independent State of Croatia, Jasenovac, The system of Ustasha death Camps, Tudjman's „Jasenovac myth” (Tudjman's „Jasenovac myth”: genocide against Serbs, Jews and Gypsies, and UNESCO World Heritage)*, Struna knjiga, Beograd 1996.
- Bulajić M., *The Role of the Vatican in the Break-up of the Yugoslav State, the mission of the Vatican in the Independent State of Croatia, (Ustashi Crimes of Genocide)*, Belgrade, Ministry of Information of the Republic of Serbia, Strunaknjiga, Beograd 1994.
- Cesarz M., *Doktryna rasowa Niezależnego Państwa Chorwackiego (1941–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XXXII, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2010.
- Curtis G.E., *Government and Politics*, [w:] *Yugoslavia, a country study, Yugoslavia, a country study*, red. G.E. Curtis, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, D.C. 1992.
- Cohen J.L., *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration And Balkan Politics in Transition*, Westview Press, Colorado/Oxford 1995.
- Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, red. W.S. Vucinich, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1969.
- Croatia marks Storm anniversary*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4125640.stm>.
- Czerwiński M., *Język propagandy w Niezależnym Państwie Chorwackim. Próba charakterystyki*, „Socjolingwistyka” XIX, 2005, Kraków 2005.
- Czerwiński M., *Kulturowe aspekty bośniacko-hercegowińskich języków wobec językowych narzędzi wyznaczania odrębności etnonarodowej*, „Socjolingwistyka” XX, 2006.
- Denich B., *Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide*, „American Ethnologist” 21, nr 2, maj 1994.
- Doder D., *Yugoslavia: New war, old hatreds*, „Foreign Policy” 1993, nr 91.
- Friedman R., *Competing Memories: Legacies of Violence and Conflict in the Former Yugoslavia*, materiały konferencyjne, Midwest Political Science Association Annual Meeting, Chicago, 3–5.04.2008, s. 23, www.allacademic.com.
- Gibbs D.N., *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*, Vanderbilt University Press, Nashville-Tennessee 2009.
- Grabowski R., Grabowska S., *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, Wolters Kluwer, Warszawa 2008.
- Granić S., *The Croatian Coat of Arms: a Historical Emblem or Controversial Symbol?*, „Journal of Croatian Studies” 34–35, 1993–1994.
- Gurdulić J., *Transformation of Democracy in Croatia*, Centre International de formation européenne, Nice 2009.
- Hayden R.M., *Blueprints for the House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslavian Conflicts*, Michigan University Press, Michigan 2000.
- Hayden R.M., *Schindlers Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers*, w: Slavic Review, Vol. 55, No. 4, winter 1996), The American Association for the Advancement of Slavic Studies, s. 737.
- Hedges Ch., *Fascists Reborn as Croatia's Founding Fathers*, „New York Times”, 12.04.1997.
- Hedl D., *Living in the Past: Franjo Tudjman's Croatia*, „Current History” 99, March 2000.
- Hoare M.A., *How Croatia and the US prevented genocide with 'Operation Storm'*, <http://www.henryjacksonsociety.org/stories.asp?id=558>.
- Hodges S., *National Identity, Politics & Representation; Croatian National Identity 1990–1992*, <http://nottinghamtrent.academia.edu/StuartHodges>.
- Hory L., Broszat M., *Der kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945*, Deutsche Verlags-Ansalt, Stuttgart 1964.

- http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykulu/article/3766/589/category/37/neste/.html;
- http://www.hrw.org/en/search/apachesolr_search/operation+storm.
- <http://www.pavelicpapers.com>.
- Jelavich B., *Historia Balkanów. Wiek XX*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2005, Berkely-Los Angeles 1969.
- Kobeszko L., *Serbsko-chorwacka burza nad „Burzq”*, http://www.psz.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=12471.
- Koryn A., *Kwestia federacji na Balkanach po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 2.
- Krystio M., *Rola stereotypów narodowych w historii narodów bałkańskich*, „Dzieje Najnowsze” 1998, nr 2.
- Kuczyński M., *Krwawiaca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny*, Bellona, Warszawa 2001.
- Mirković D., *The historical link between the Ustasha genocide and the Croato-Serb civil war: 1991–1995*, „Journal of Genocide Research” 2000, 2(3).
- Malović S., Selnow G.W., *The people, Press and Politics of Croatia*, Praeger Publishers, Westport 2001.
- Matković H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavici, Zagreb 1994.
- Mizierski E., *Jugosłowiański system przedstawicielski 1918–1990*, Adam Marszałek, Toruń 1999.
- Meier V., *Yugoslavia: a history of its demise*, Routledge 1999.
- Mesić: od Bleiburga ste napravili ustaški dernek*, „Oslobodenje” 06.01.2011, <http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=599>.
- Owen D., *Balkan Odyssey*, Harcourt Brace, San Diego 1995.
- Pavković V., *Red Stars, Black Shirts: Symbols, Commemorations and Contested Histories of World War Two in Croatia*, University of Washington-The National Council for Eurasian and East European Research, Seattle 2008.
- Przybyła S., *Źródła potencjalnych konfliktów na Półwyspie Bałkańskim*, Adam Marszałek, Warszawa 1998.
- Ramet S.P., *The NDH — an Introduction*, [w:] *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol.7, No.4, 399–408, grudzień 2006.
- Ramet S.P., *The Three Yugoslavias. State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, Washington 2006.
- Rosenthal A.M., *On My Mind; Back From the Grave*, „New York Times”, 15.04.1997.
- Sells M.A., *The bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia*, University of California Press, California 1998.
- Sundhaussen H., *Der Ustasche-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems*, „Österreichische Osthefte” 1995, t. 37, nr 2.
- Sundhaussen H., *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten: Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion von „Erinnerungen” und „Mythen”*, [w:] *Mythen der Nationen. 1945 — Arena der Erinnerungen*, red. M. Flacke, Deutsches Historisches Museum, Berlin 2004.
- Stipeti Z., *Je li vrijeme da se ustaški logor Jasenovac, u me istine, oslobodi i mitova i laži*, w: Globus (Zagreb), 23 kwietnia 1999.
- Tanner M., *Illyrianism and the Croatian Quest for Statehood*, „Daedalus” 126, nr 3, A New Europe for the Old?, Summer, 1997, MIT Press.
- The Thompson Files. Top Croatian Pop Star Accused of Promoting Neo-Fascism*, <http://www.pavelicpapers.com>.
- Trifunovska S., *Political and Security Aspects of Minorities in Croatia*, [w:] *Minorities in Europe: Croatia, Estonia and Slovakia*, red. S. Trifunovska, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Tudman F.F., *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofija zlosilja*, Matica Hrvatska, Zagreb 1989.

- Tudjman F.F., *Nationalism in Contemporary Europe*, Columbia University Press, New York 1998.
- Traynor I., Franjo Tudjman, „The Guardian” 13.12.1999, <http://www.guardian.co.uk/news/1999/dec/13/guardianobituaries.iantraynor>.
- Ugresic D., *Kelnerzy faszyzmu*, „Gazeta Wyborcza” nr 178, 31.07.2008.
- Uzelac A., *Flirt ze spadkiem po faszyzmie*, „Gazeta Wyborcza” nr 138, 16.06.1997 ŚWIAT.
- Uzelac G., *Franjo Tudjman's Nationalist Ideology*, „East European Quarterly” 31.04.1998.
- Winland D., *The Politics of Desire and Disdain: Croatian Identity between „Home” and „Homeland”*, „American Ethnologist” 29, nr 3, luty 2002.
- Wojciechowski S., *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, UAM, Poznań 2002.
- Wood N., *A Croatian rock star flirts with the Nazi past*, „New York Times”, 1.07.2007, <http://www.nytimes.com/2007/07/01/world/europe/01iht-croatia.4.6437024.html>.
- Valković L., *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, „Narodne Novine”, Zagreb 1989.
- Vasić M., *Polityk obsesji*, „Gazeta wyborcza” nr 290, 13.12.1999.
- Vjesnik, 25.02.1990, Dr. Franjo Tudman: Sabor HDZ — povijesni čin.
www.hdz.hr
- Yugoslavia Through Documents. From its Creation through its Dissolution*, red. S. Trifunovska, Martinus Nijhoff Publishers, Boston-London 1994.
- Zakošek N., *The Heavy Burden of History: Political Uses of the Past in the Yugoslav Successor States*, „Politička misao” XLIV (2007), nr 5.

ELEMENTS OF THE USTAŠE TRADITION AND THEIR SIGNIFICANCE
IN THE DEVELOPMENT OF CROATIAN NATIONAL IDENTITY AFTER THE BREAK-UP
OF THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

Summary

The paper is an attempt to analyse elements of the Ustaše tradition in the political life of today's Croatia. Despite the fact that over 50 years have passed since the collapse of the Independent State of Croatia (NDH), established on the initiative of Italy and Germany, the spirit of Ante Pavelić and the historical conflict between the Ustaše and the Chetniks are still present in the country's political life and popular culture. The renaissance of nationalism was a legacy of rapid transformation and break-up of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia; in addition, it dominated the political life during the quasi-authoritarian rule of the first president of Croatia, Franjo Tuđman. The coat of arms, currency and language policy adopted at the time are often associated with — not always rightly — with the ideology of the NDH. What also contributed to this was Tuđman's historical revisionism, his authoritarian personality, anti-Serbian and anti-Semitic pronouncements as well as an equivocal attitude of the political elites, which — despite aspirations to EU membership — were unable to bring themselves to condemn the ideological legacy of Ante Pavelić's regime.

Keywords: Croatia, Ustaše, Ante Pavelić, Franjo Tuđman, totalitarianism, Fascism, Nazism.

Maciej Cesarz
Maciej.Cesarz@uni.wroc.pl